

Niniejszy tekst udostępnił nam, Pan Michał Szerszeń - Zastępca Kierownika USC m. st. Warszawy. Autor jest pracownikiem urzędu stanu cywilnego od 2005 roku, a zainteresowania historią ściśle związane są z jego pierwotnym wykształceniem.

CZEŚĆ I

Prowadzenie aktów stanu cywilnego w postaci ksiąg było zwyczajem stosowanym na terenie Europy co najmniej od czasów średniowiecza. Początkowo zapisy dotyczyły przede wszystkim chrztów oraz zgonów. Rejestrację małżeństw wprowadził sobór trydencki (1543-1563). Postanowienia soboru zaczęto stosować na terenie I Rzeczypospolitej od roku 1577. Duchowni mieli obowiązek utrzymywania przy kościołach ksiąg chrztów, zgonów, a także zapisywania osób zaślubionych, świadków, miejsca i czasu zawarcia ślubu. Wszystkie te księgi nazywano metrykami. Warszawski sejm konwokacyjny z 1764 roku nadał metrykom formalny charakter ksiąg publicznych, który faktycznie posiadały już co najmniej od początku osiemnastego wieku.

Od 1 maja 1808 r. w oparciu o francuski kodeks cywilny wprowadzono na terenie ówczesnego Księstwa Warszawskiego, czyli w częściach zachodniej i centralnej dawnej Rzeczypospolitej, akta stanu cywilnego. Prowadzenie i utrzymanie ksiąg zostało powierzone proboszczom. Jednocześnie nałożono na nich obowiązek sporządzania aktów stanu cywilnego przed dokonaniem religijnych czynności. Pierwszeństwo uzyskiwała data urodzenia przed datą chrztu, data śmierci przed obrzędem pochówku.

W czerwcu 1825 roku na obszarze tzw. Królestwa Polskiego (znajdującym się w ścisłym sojuszu i pełnej zależności od Rosji) wydano pierwszą księgę kodeksu cywilnego, który akta stanu cywilnego połączył z metrykami kościelnymi. Obrządek religijny ponownie uzyskał pierwszeństwo przed sporządzeniem aktu stanu cywilnego. Do sporządzania aktów dla osób wyznań niechrześcijańskich, zgodnie z postanowieniami kodeksu, wyznaczony został burmistrz. Akta stanu cywilnego sporządzano wówczas, nie w jednym – tak jak dziś, ale w dwóch egzemplarzach. Jeden, zwany duplikatem, przechowywany był w archiwum hipotecznym właściwego sądu pokoju, zaś drugi, określany jako unikat, pozostawał w miejscu jego sporządzenia. Duplikat składał się z trzech części, tj. urodzenia, małżeństwa i zgonu, natomiast unikat sporządzono oddzielnie dla każdego ze zdarzeń. Ostatniego dnia roku kalendarzowego osoba prowadząca księgi sporządzała stosowny protokół, zamykając tym samym księgi stanu cywilnego na dany rok. Księgi sprawdzano bardzo skrupulatnie, szczególnie zgodność pomiędzy unikatem i duplikatem, w zależności przez kogo były prowadzone, dokonywali tego dziekani,

podśędkowie lub burmistrzowie. W przypadku zniszczenia części ksiąg prokurator królewski nakazywał ich odtworzenie. Przyjmowano wówczas zeznania świadków. Pomimo to księgi stanu cywilnego prowadzone były bardzo niedokładnie. Często zamiast daty urodzenia lub zgonu, zawierały datę chrztu lub datę pogrzebu. Dopiero w 1858 roku ukazał się w Warszawie drukowany akt prawny „O aktach stanu cywilnego” przeznaczony dla osób utrzymujących akta stanu cywilnego.

Na obszarze wszystkich ziem polskich znajdujących się pod zaborem kilku mocarstw funkcjonowały różne przepisy dotyczące rejestracji akt stanu cywilnego. W Królestwie Polskim, czyli w dawnych województwach centralnych, obowiązywał wspomniany już Kodeks cywilny Królestwa Polskiego z 1825 roku oraz „Prawo o małżeństwie” z 1836 roku. Do 1831 roku wszelkie rejestry prowadzono wyłącznie w języku polskim, potem w języku rosyjskim i polskim, zaś od 1868 roku tylko po rosyjsku. Od 1912 roku zanikła rejestracja bezwyznaniowa, gdyż obowiązkiem stało się zadeklarowanie jakiegoś wyznania.

W dawnych województwach wschodnich i na Białostocczyźnie, znajdujących się pod zaborem rosyjskim, rejestracja stanu cywilnego miała wyłącznie wyznaniowy charakter i prowadzona była przez duchownych wszystkich wyznań, obowiązywał ogólnorosyjski sięgający swymi korzeniami do ukazu Piotra Wielkiego z 1732 roku.

Na Pomorzu, w Wielkopolsce i na Śląsku obowiązywała świecka rejestracja, czyli ustawa z 1875 roku o rejestracji stanu cywilnego i o zawieraniu małżeństw oraz niemiecki kodeks cywilny z 1896 roku. Urzędy stanu cywilnego dokonywały rejestracji niezależnie od wyznania osób rejestrowanych. Przepisy jednoznacznie wykluczyły możliwość pełnienia funkcji urzędnika stanu cywilnego przez osobę duchowną, a małżeństwo uznawano za istniejące wobec państwa i prawa, jedynie w przypadku, gdy zostało zawarte w urzędzie stanu cywilnego. W Galicji i części Górnego Śląska, choć obowiązywał austriacki kodeks cywilny z 1868 roku, zaś na Orawie i Spiszu cywilne ustawodawstwo węgierskie, rejestracji stanu cywilnego dokonywano również w kościołach. Rejestracji wyznaniowej podlegały osoby deklarujące przynależność do uznawanych przez państwo wyznań religijnych, chrześcijańskich i pozachrześcijańskich. Duchowni chrześcijańscy prowadzili tzw. rejestry, urzędy metrykalne zapisywały zdarzenia dla osób wyznań niechrześcijańskich, rabini utrzymywali księgi dla wyznania mojżeszowego. Rejestrację wszystkich pozostałych osób prowadziły władze administracyjne.

Księgi stanu cywilnego dla obszarów dawnej Rzeczypospolitej prowadzono w językach: polskim, rosyjskim, ruskim, łacińskim i niemieckim. Tę różnorodność przejęła odradzająca się po I wojnie światowej Rzeczpospolita Polska.

CZEŚĆ II

Władze samorządowe, poczynając od zjazdu działaczy samorządowych w 1922 roku wielokrotnie usiłowały wskazywać na potrzebę wprowadzenia jednolitego systemu rejestracji stanu cywilnego, powszechnego dla odrodzonego państwa. W 1924 roku Komisja Prawnicza Sejmu udowadniała konieczność choćby częściowej reformy dotyczącej świeckiego prawa małżeńskiego, w 1931 roku Komisja Kodyfikacyjna przedstawiła projekt ustawy o aktach stanu cywilnego, zaś znany prawnik, profesor Lutostański projekt prawa małżeńskiego. Pomimo olbrzymiego wysiłku i rozlicznych starań nie udało się w tej dziedzinie wiele zmienić. Sytuację prawną ratowały doraźnie przede wszystkim orzeczenia sądów, np. orzeczenie Sądu Najwyższego w sprawie mocy dowodowej tzw. spóźnionych aktów urodzenia, czy też okólniki władz administracyjnych, jak choćby rozporządzenie dotyczące prostowania zgermanizowanych nazwisk w byłych dzielnicach pruskich. Próbowano wprowadzać dokumenty zastępcze zwane „aktami znania”, które na dłuższą metę wprowadzały coraz większy zamęt przy ustalaniu tożsamości posługujących się nimi osób.

Podczas II wojny światowej na obszarze okupacji niemieckiej wprowadzono świecki system niemiecki dla ziem wcielonych do III Rzeszy, na terenie tzw. Generalnego Gubernatorstwa stosowano świecką rejestrację stanu cywilnego dla obywateli niemieckich, zaś starą „tradycyjną” dla Polaków. Na obszarach zagarniętych przez ZSRR usiłowano wprowadzać świeckie zasady rejestracji stanu cywilnego z 1917 roku, wytworzone w dobie tzw. „Rewolucji Październikowej”. Wiele osób zgłaszało zdarzenia w kościołach, istniała więc podwójna rejestracja, chociaż kościelna była oczywiście nieformalna.

Po zmianach granic i zakończeniu II wojny światowej na obszarach centralnych i wschodnich powojennej Polski zaczęto powracać do starego systemu rejestracji wyznaniowej. W niektórych rejonach (dawne województwo pomorskie) zarządzono tymczasowym okólnikiem rządowym utrzymanie wprowadzonej przez władze III Rzeszy zasady świeckiej rejestracji stanu cywilnego. Na tzw. „Ziemiach Odzyskanych” obowiązywał nadal stary niemiecki system świecki.

Do 31 grudnia 1945 w nowopowstającym państwie panował znaczny chaos, odziedziczony po okresie dwudziestolecia międzywojennego oraz po systemie niemieckim. Funkcje urzędników stanu cywilnego pełnili duchowni w parafiach i świeccy urzędnicy. Z całą pewnością taki stan prawny wymagał uregulowania i uporządkowania. Dekretem z 25 września 1945 roku wprowadzono od 1 stycznia roku następnego państwową,

powszechną i jednolitą dla całego kraju świecką rejestrację stanu cywilnego. Na podstawie tego aktu prawnego powołano nowe organy administracji państwowej – urzędy stanu cywilnego. Dekret wprowadzał normy prawa materialnego o charakterze konstytutywnym, tym samym stanowił podstawę wszelkich przyszłych zmian ustawodawstwa dotyczącego merytorycznych i organizacyjnych zagadnień związanych ze stanem cywilnym osób. Organizował właściwie od podstaw przepisy ustrojowe dotyczące urzędów stanu cywilnego, a także przepisy proceduralne.

Nowy system rejestracji stanu cywilnego nawiązywał do francuskiej ustawy z 20 września 1792 roku, uczyniono zeń dość sprawną maszynę prawną zbliżoną do nowoczesnych rozwiązań europejskich. Przyjęto (przynajmniej w założeniach) nowe konstrukcje w zakresie ochrony praw osobistych obywateli, interesów rodziny, a szczególnie interesów dziecka. Wprowadzono również formy „świeckiej obrzędowości” dotyczącej sposobu zawierania małżeństw przed urzędnikiem stanu cywilnego. Wykluczono właściwie możliwość zwykłej rejestracji małżeństwa w urzędzie na rzecz ceremonii zbliżonej do formy kościelnej.

Organizację na szczeblu podstawowym urzędów stanu cywilnego na terenach gmin, powiatów, miast zlecono tzw. Prezydiom Rad Narodowych. Na terenie Warszawy pierwszy po wojnie urząd stanu cywilnego powstał w dawnej siedzibie Banku Gospodarki Krajowej w Alejach Jerozolimskich na rogu Nowego Świata już 1 stycznia 1946 roku, czyli równo z wejściem w życie wspomnianego Dekretu. Całe miasto podzielono na sześć obwodów, tj. Warszawa Śródmieście. Zachód, Południe i Północ dla lewobrzeżnych dzielnic stolicy oraz Pragę Południe i Pragę Północ dla wschodnich części miasta. Urzędy stanu cywilnego obsługujące mieszkańców poszczególnych dzielnic zaczęły się pojawiać dopiero w latach 1952-1953 w okresie powszechnego wydawania pierwszych dowodów osobistych. Praga początkowo posiadała jeden urząd mieszczący się przy ulicy Waszyngtona. Dopiero później znaleziono dwa lokale dla każdej z dzielnic oddzielnie.

Dziesięcioletnie doświadczenia spowodowały konieczność modyfikacji prawa w zakresie rejestracji stanu cywilnego. Drugim aktem prawnym wprowadzonym w PRL po drugiej wojnie światowej był dekret o aktach stanu cywilnego z 8 czerwca 1955. Zmianę uzasadniono potrzebą usprawnienia funkcjonowania terenowych organów administracji państwowej, jakimi były również urzędy stanu cywilnego oraz koniecznością uporządkowania systemu rejestracji. W dekrecie tym rozszerzono zakres uprawnień kierownika urzędu stanu cywilnego, chociaż część uprawnień decyzyjnych pozostawała nadal w gestii organów nadzoru.

Wielokrotna nowelizacja dekretu z 1958 roku spowodowała konieczność dokonania nowej zmiany przepisów prawnych. 1 marca 1987 roku weszła w życie ustawa z 29 września 1986 r. „Prawo o aktach stanu cywilnego”. Prawo to, podobnie jak poprzednie, regulowało zagadnienia dotyczące zdarzeń mających wpływ na stan cywilny osób. Najistotniejszą zmianą stało się podkreślenie faktu, że akty stanu cywilnego są wyłącznym dowodem zdarzeń stanu cywilnego, a ich niezgodność z prawdą może być udowodniona jedynie w postępowaniu sądowym.

Niezwykle istotną zmianę organizacyjną przyniosły ustawy z 1990 roku, które podzieliły administrację państwową na rządową oraz samorządową. Zgodnie z art. 3, punktem 19 ustawy z 17 maja 1990 o podziale zadań i kompetencji określonych w ustawach szczególnych pomiędzy organy gminy a organy administracji rządowej do właściwości gminy przeszły, jako zadania zlecone przez administrację rządową czynności wykonywane przez kierownika urzędu stanu cywilnego. Urzędy stanu cywilnego weszły w skład urzędu gminy. Organy administracji państwowej, tj. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Urząd Wojewódzki stanowią obecnie formę nadzoru merytorycznego i organizacyjnego, lecz decyzje podejmowane przez kierowników urzędów stanu cywilnego są suwerenne. Kierownik i zastępca kierownika U.S.C. powoływany jest mocą uchwały rady gminy, a nie mianowany przez władzę nadzorczą lub samorządowy organ wykonawczy.

Warszawa, jak wiemy doczekała się reformy ustroju samorządowego w 1994 roku. Powołano wówczas gminę Centrum obejmującą siedem dawnych dzielnic miasta (Śródmieście, Mokotów, Ochotę, Wolę, Żoliborz, Pragę Południe i Pragę Północ). Pozostałe dzielnice (m.in.: Ursus, Ursynów, Wawer, Rembertów, Targówek) otrzymały status oddzielnych gmin. Zmieniono również organizację Urzędu Stanu Cywilnego w gminie Centrum zostało utworzonych siedem oddziałów, przy czym kierownikiem USC w mieście stołecznym był kierownik dla oddziału śródmiejskiego. Pozostali kierownicy sześciu oddziałów pełnili funkcje jego zastępców. Na terenie gmin wokół Centrum tworzono niezależne urzędy stanu cywilnego. W ten sposób rozpoczął się z wolna proces jednoczenia warszawskiego usc, który początkowo dotyczył jedynie gminy Centrum, choć poszczególne oddziały tej gminy zachowały pewną odrębność. Dla każdego oddziału funkcjonowało np. oddzielne archiwum. Pełne zespolenie poszczególnych urzędów warszawskich nastąpiło wraz z nową reformą ustrojową miasta w 2003 roku. Powstał wówczas jeden urząd stanu cywilnego dla całej stolicy. Obecnie jego główna siedziba znajduje się przy ulicy Jezuickiej 1/3 na Starym Mieście. Zlikwidowano rejonizację, która

przypisywała warszawiaków do poszczególnych dzielnic lub gmin. Wszelkie sprawy dotyczące stanu cywilnego osób można załatwić w dowolnie wybranej siedzibie urzędu.

Prawo o aktach stanu cywilnego z 1986 roku uległo już kilkakrotnym nowelizacjom. Od 1989 roku zmienia się bowiem sukcesywnie sytuacja polityczna naszego kraju, co nie pozostaje bez wpływu na codzienne życie mieszkańców Polski. Coraz większa wymiana prawna z zagranicą, ostatnio zaś wstąpienie Polski do Unii Europejskiej powodują powstawanie nowych problemów związanych z ustaleniem tożsamości osób, zarówno obywateli polskich, jak i przybywających do nas cudzoziemców. Urzędy stanu cywilnego w coraz większym zakresie otwierają się na kontakty nie tylko z Europą, ale także z całym światem.

Od 1 maja 2005 roku urzędy stanu cywilnego przejęły również obowiązki dotyczące administracyjnej zmiany imion i nazwisk. W kompetencji kierowników U.S.C. znalazło się podejmowanie trudnych problemów wartościowania dążeń społecznych, określających nadanie nowej osobowości.

Jak ważny dla każdego nowoczesnego społeczeństwa jest system sprawnie działającej rejestracji stanu cywilnego, oparty na rzetelnie przygotowanym prawie o aktach stanu cywilnego niech zaświadczą wciąż aktualne słowa Damazego Dzierożyńskiego twórcy instrukcji dla urzędników stanu cywilnego:

„Z natury więc praw pisanych wynika niezbędna potrzeba aktów urodzenia, małżeństwa i zejścia, słowem aktów stanu cywilnego. Trzy te epoki życia tak są ważne i połączone nieprzerwanym ogniwem z pomyślnością naszą i naszego rodzeństwa, że we wszystkich prawie wiekach, w najpierwszych zawiązkach społeczności cywilnych, znaleźli prawodawcy piękne wzory do upoważnienia obchodu urodzin, małżeństwa i zejścia, już to we wrodzonej rodzicielskiej miłości uwieczniającej lubą pamiątkę urodzenia i postanowienia swoich, już to w synowskiej wdzięczności oplakującej zgon dawców życia.”

Damazey Dzierożyński
„Instrukcja dokładna o urzędnikach stanu cywilnego”
wydana w Warszawie 1813 roku